

ΣΟΛΩΜΙΚΑ Η ΕΚΔΟΣΗ ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

1. Το εκδοτικό πρόβλημα

Με την πρόσφατη έκδοση ποιημάτων και πεζών του Σολωμού από τον καθηγητή Στυλιανό Αλεξίου¹ μας παρέχεται σημαντικό τμήμα του σολωμικού έργου κριτικά εκδομένο και πλούσια σχολιασμένο. Στον πρόλογο της έκδοσής του (σσ. 13-25) αναφέρει ο νέος εκδότης τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει και που τον οδηγούν να συζητήσει, λεπτομερειακά μάλιστα πολλές φορές, απόψεις παλαιότερων μελετητών, ιδίως του Πολυλά και του Λίνου Πολίτη, αλλά και άλλων που κατά καιρούς έχουν θίξει σολωμικά θέματα. Ορισμένα κείμενα δημοσιεύονται κατανεμημένα σε ομάδες, άλλα δίνονται εντελώς μεμονωμένα. Την πρώτη τακτική ακολουθεί ο εκδότης για τα «λυρικά νεανικά», τις «νεκρικές ωδές», τα «λυρικά της ωριμότητας», τα «επιγράμματα», τα «ιταλικά» και τις «μεταφράσεις». Η δεύτερη τακτική εφαρμόζεται για τον «Ύμνο», το ποίημα «Εις τον θάνατον του λόρδου Μπάιρον», το «Λάμπρο», τον «Κρητικό», τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους», την «Τρίχα», τη «Γυναίκα της Ζάκυθος» και το «Διάλογο». Στο τέλος αναδημοσιεύονται επιλογές από τις ιταλικές επιστολές του Σολωμού συνοδευόμενες από ελληνική μετάφραση του εκδότη, παρέχεται χρονολόγιο για την κρητική καταγωγή του Σολωμού, γλωσσάριο, συντομογραφίες και επιλογή βιβλιογραφίας. Πριν από κάθε ομάδα σολωμικών κειμένων, καθώς και πριν από κείνα που ταξινομούνται μεμονωμένα στην έκδοση, υπάρχει εκτενής «Εισαγωγή». Ο τόμος αποτελείται από 651 σελίδες μεγάλου σχήματος.

Πρόθεσή μου είναι στο άρθρο τούτο να υπογραμμίσω τη μέθοδο που ακολούθησε ο συνάδελφος Αλεξίου στην κριτική αντιμετώπιση, την ερμηνεία και τον επιμέρους σχολιασμό της σολωμικής δημιουργίας. Παράλληλα κάνω ορισμένες διαπιστώσεις αναφορικά με ένα συζητημένο πολύ παλαιότερα θέμα. Εννοώ το ζήτημα κατά πόσον εκ των πραγμάτων ήταν δυνατό να επιχειρηθεί κριτική έκδοση της σολωμικής ποίησης. Τη δυνατότητα αυτή την είχε παλαιότερα (1938) αμφισβητήσει, νέος τότε, αργότερα σημαντικός μελετητής του Σολωμού, ο αεί-

1. *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και πεζά*. Επιμέλεια - εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Στιγμή, 1994.

μνηστος συνάδελφος Λίνος Πολίτης (1906-1982)². Ποιες ήταν τότε οι συνθήκες γύρω από το θέμα «Σολωμός»; Η Ακαδημία Αθηνών είχε αναθέσει στο νέο φιλόλογο, αξιόλογο και αυτόν αργότερα σολωμιστή, αείμνηστο συνάδελφο Νικόλαο Τωμαδάκη (1907-1993), την κριτική έκδοση των σολωμικών ποιημάτων στηριζόμενη στο γεγονός ότι ο Τωμαδάκης είχε δημοσιεύσει διατριβή με θέμα «τα χειρόγραφα και τις εκδόσεις» του Σολωμού³. Η αναταραχή που δημιουργήθηκε στους λογοτεχνικούς κυρίως κύκλους γύρω από την ανάθεση οδήγησε την Ακαδημία στην απόφαση να την ανακαλέσει. Την εποχή εκείνη (1938) δημοσίευσε ο Πολίτης άρθρο⁴, υποστηρίζοντας την άποψη ότι εξαιτίας της κατάστασης στην οποία είχε αφήσει τα ποιήματά του ο Σολωμός δεν ήταν πραγματοποιήσιμη μια κριτική έκδοσή τους. Επιβαλλόταν, υποστήριζε, μια πανομοιότυπη-παλαιογραφική δημοσίευσή τους. Μια τέτοια έκδοση, όπως είναι γνωστό, πραγματοποιήσε ο ίδιος πολύ αργότερα, το 1964⁵.

Όταν το 1948 ξεκίνησε ο Πολίτης μια τρίτομη έκδοση του Σολωμού και δημοσίευσε τον πρώτο της τόμο⁶, όπου περιέλαβε ένα μέρος του σολωμικού ποιητικού έργου, διατύπωσε τη γνώμη⁷ ότι ο πρώτος εκείνος τόμος παρουσίαζε ορισμένα μειονεκτήματα. Δεν πρόβαλλε τις απόψεις του εκδότη γύρω από το Σολωμό και το έργο του, αλλά περιοριζόταν στη θέση των προλεγόμενων του τόμου να αναδημοσιεύσει τα σημαντικά βέβαια «Προλεγόμενα» του Ιάκωβου Πολυλά στην έκδοση των «Ευρισκομένων» του Σολωμού⁸ (1859), όμως όχι απαραίτητα για τον αναγνώστη του 1948. Η τακτική που ακολούθησε ο Πολίτης δεν εξηγείται παρά μόνο αν δεχτούμε ανεπιφύλακτο θαυμασμό στο κριτικό έργο του Πολυλά και οικειοθελή παραίτηση από κάθε κρίση και σχολιασμό των απόψεων, των κρίσεων και της τακτικής του. Βέβαια η έκδοση δεν παρουσιαζόταν ως κριτική, χωρίς όμως και να είναι ούτε χρηστική, όπως υποστήριζε τότε ο εκδότης. Στο άρθρο μου εκείνο αξιολογούσα ακόμη την εκδοτική μέθοδο του Πολυλά υπογραμμίζοντας συνάμα τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε ο μελλοντικός κριτικός εκδότης του Σολωμού. Όμως οι δυσκολίες αυτές, συνέχιζα, δεν πρέπει να μας κάμουν να παραιτηθούμε από την κριτική έκδοση του έργου,

2. Λίνος Πολίτης, «Για την έκδοση του Σολωμού», *Νέα Εστία* 23 (1938) 731-5 και 803-14.

3. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Δ. Σολωμού*, Αθήνα, Εστία, 1935.

4. Λίνος Πολίτης, «Για την έκδοση του Σολωμού», ό.π.

5. Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα έργα. Α' Φωτοτυπίες. Β' Τυπογραφική μεταγραφή*, επιμέλεια Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1964.

6. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα, επιμέλεια σημειώσεις Λίνου Πολίτη, τόμος πρώτος: *Ποιήματα*, 1948.

7. Εμμ. Κριαράς, «Εκδοτικά ζητήματα του σολωμικού έργου», *Νέα Εστία* 44 (1948) 1414-1418· ανατύπωση: Ε. Κριαράς, *Φιλολογικά Μελετήματα, 19ος αιώνας*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1979, σσ. 57-67.

8. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα τα ευρισκόμενα, προλεγόμενα υπό Ιακ. Πολυλά, εν Κερκύρα, τυπογραφείον «Ερμής» Αντ. Τερζάκη, 1859.

γιατί και ο Πολυλάς μπορεί να πλανήθηκε σε ορισμένες απόψεις του. Καθόριζα μάλιστα κατά το δυνατόν⁹ ποια σημεία μια νεότερη κριτική έκδοση θα μπορούσε να τροποποιήσει βελτιώνοντας τις απόψεις και την εκδοτική πρακτική του Πολυλά. Μιλούσα ακόμα γενικότερα για το έργο και τις επιδιώξεις του μελλοντικού κριτικού εκδότη. Πρέπει πάντως να προσθέσω ότι ο Πολίτης, ήδη από το 1938, δεν απέκλειε¹⁰ ότι «μπορεί αργότερα πάνω στη βάση της πανομοιότυπης έκδοσης να βγει μια συνθετικά διαφορετική από του Πολυλά» αντιφάσκοντας ασφαλώς προς τη βασική του άποψη. Ζητούσα λοιπόν τότε από το μελλοντικό εκδότη να καθορίσει σε ποιες περιπτώσεις ο Πολυλάς χρησιμοποίησε αντικειμενικότερα και σε ποιες υποκειμενικότερα κριτήρια. Δε δεχόμουν καθόλου το αλάθητο του Πολυλά. Ο νεότερος εκδότης έπρεπε να αποφύγει την εξιδανίκευση του σολωμικού έργου —πράγμα που δεν το απέφυγε ο Πολυλάς, σύγχρονος βέβαια και θαυμαστής του Σολωμού. Ο νεότερος εκδότης —έγραφα— μακριά από τα χρόνια της ζωής του Σολωμού θα εργαζόταν με ασφαλέστερες προϋποθέσεις αντικειμενικότητας, κάτι που δεν το είχε καταφέρει πάντοτε ο Πολυλάς καθώς εργαζόταν —το ξέρομε— με την έγκριση και κάτω από την ανώτερη εποπτεία του Δημήτριου Σολωμού, αδελφού του Διονύσιου¹¹.

Ο Γιώργος Αλισανδράτος, σε βιβλιοκρισία του για την έκδοση των «Αυτογράφων» του Σολωμού¹², ζήτησε μια «φιλολογική, δηλ. επιστημονική έκδοση, που δεν μπορεί παρά να είναι κριτική». Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος το 1965¹³ πιστεύει ότι τώρα, μετά την έκδοση των Αυτογράφων (1964), που —θα το πει λίγο αργότερα¹⁴— «άλλαξε στα χρόνια μας τις σολωμικές σπουδές», με αφετηρία δηλ. το «αποκαταστημένο σολωμικό αυτό λαβύρινθο, οι νέες γενεές δε θα λυγίσουν μπροστά στις αμέτρητες ερχόμενες δυσκολίες «θεσπίζοντας» —είναι χαρακτηριστικός ο λόγος του— «την αρχή: Solomicum est, legitur». Όσο μπορώ να κρίνω από τα λόγια του, ο Λορεντζάτος βλέπει δυνατή μια κάποια κριτική έκδοση των σολωμικών ποιημάτων.

Ο ίδιος μελετητής σχολιάζοντας την παραπάνω μνημονευμένη κριτική του Αλισανδράτου με γράμμα του προς τον κριτικό (που το δημοσιεύει σε μελέτη του του 1969, γραμμένο όμως 16.3.1965) υποστηρίζει: «Η υπόθεση μοιάζει με αντικατοπτρισμό (mirage). Οραματίζεσαι —πριν από την πανομοιότυπη— λίμνες, παλάτια, νερά, και όταν φτάσεις, γεμίζουν τα χέρια σου άμμους. Αλλά πώς αλλιώς να γίνει; Τώρα που έχουμε αυτούσιον το Σολωμό τώρα μοιάζει να μην έχουμε τίποτα. Είναι τα ουκ όντα πριν από το γεννηθήτω;». Όμως ο Λορεν-

9. Ε. Κριαράς, «Εκδοτικά ζητήματα», σσ. 62.

10. Λίνος Πολίτης, «Για την έκδοση του Σολωμού», σ. 734β.

11. Ε. Κριαράς, «Εκδοτικά ζητήματα», σ. 63.

12. *Νέα Εστία* 77 (1965) 338-344, ιδίως σ. 343.

13. Βλ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες, Α'* [Αθήνα 1994], εκδ. Δόμος, σ. 132.

14. Βλ. ό.π., σ. 135 κ.ε.

τζάτος αμφιβάλλει εδώ και για το αποτέλεσμα από μια κριτική, όπως την ήθελε ο Αλισανδράτος και άλλοι πριν απ' αυτόν, έκδοση του Σολωμού. «Θα βγει ολοκληρωτική εικόνα από μια φιλολογική, δηλ. επιστημονική, έκδοση που δεν μπορεί παρά να είναι και κριτική; Θα πρέπει. Ίσως. Χρειάζεται υπομονή. Ζαλίζεται κανείς να φανταστεί μια τέτοια εικόνα. Είναι τόσο αστρονομικά περίπλοκο το θέαμα της «αποσύνθεσης» του μέχρι σήμερα ή και του νυν Σολωμού ώστε κανένας δεν μπορεί να προβλέψει τελικά ποιο θερίο θα μας ξεράσει ο ηλεκτρονικός εγκέφαλος μέσα στον οποίο θα πετάξουμε τα μέλη αυτά, τα *membra disgesta*, για να μας δώσει κάποιο σώμα: θέλω να πω με κεφάλι, χέρια και πόδια». Αυτή είναι η αντίρρηση του Λορεντζάτου κατά τα λόγια του στην ίδια επιστολή. «Περιέχεται και η άποψη αυτή [= η δική του, η σκεπτικιστική άποψη] μέσα στη γενική καταφατική στάση μας απέναντι στην επίμοχθη προσπάθεια των σημερινών φιλόλογων με ταγό το Λίνο Πολίτη».

Το 1969 γράφοντας για το «Διάλογο»¹⁵ ελπίζει ο Λορεντζάτος ότι ο Λ. Πολίτης θα δώσει την «κριτική, αλλά φιλολογικότερη έκδοση» του Σολωμού που είχε υποσχεθεί και ότι τότε θα «προχωρήσουμε ακόμη παρατέρα» (εννοεί πιθανώς σε μια «κριτικότερη» πια έκδοση).

Αντιρρήσεις για την άποψη του Πολίτη, που, όπως είπα, θεωρούσε αδύνατη εκ των προτέρων κάθε κριτική εκδοτική προσπάθεια, διατύπωσε αργότερα και ο Εμμανουήλ Χατζηγιακουμής¹⁶ ζητώντας την «οριστική», όπως την ονόμαζε, έκδοση των σολωμικών ποιημάτων.

Σε δημοσίευσμά μου του 1978¹⁷, αρκετά χρόνια μετά τη δημοσίευση από τον Πολίτη των δύο τόμων των «Αυτογράφων» του Σολωμού, κατέληγα: «Βέβαιο είναι ότι μετά την πανομοιότυπη πρέπει να ακολουθήσει έκδοση από ερευνητή φιλόλογο, άσχετα με το αν θα ονομαστεί «κριτική», «φιλολογική», ή «οριστική» και με το ποια θα είναι η επιθυμητή και ενδεδειγμένη μορφή της. Το εκδοτικό πρόβλημα πάντως παραμένει». Ακολούθησαν ο δεύτερος τόμος των «Απάντων» του Σολωμού από τον Πολίτη (1955), που περιέλαβε τα πεζά και τα ιταλικά (με το παράρτημα του Β' τόμου). Ο Πολίτης και στον τόμο αυτόν (σ. η') εξακολουθεί να επιμένει για μια όχι κριτική, αλλά φιλολογική έκδοση του Σολωμού. Τα όρια όμως ανάμεσα σε μια «φιλολογική» και σε μια «κριτική» έκδοση, πρέπει να πω, εύκολα δεν κατανοούνται. Ακολουθεί η έκδοση Τωμαδάκη¹⁸ (1954), καθώς και μικρότερης σημασίας εκδοτικές δοκιμές. Οι κατά

15. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, Α', σ. 138.

16. Εμμ. Χατζηγιακουμής, «Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα», *Παρνασσός* 11, τεύχη 1-2 (1969) 5-11.

17. Εμμ. Κριαράς, «Σολωμός. Βίος και έργο», *Νέα Εστία* 104 (Χριστούγ. 1978) 3-25· ανατύπωση: Ε. Κριαράς, *Φιλολογικά Μελετήματα, 19ος αιώνας*, Εκδόσεις Φιλippότη, Αθήνα 1979, σσ. 11-56.

18. Δ. Σολωμός, επιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη. *Εισαγωγή (Ο βίος - Το έργο)*, σσ. θ' - ροδ'. *Τα έργα*, Αθήνα, Βασιική Βιβλιοθήκη, 1954, 2 1959.

μέρος αυτές εκδοτικές προσπάθειες δεν απέβλεπαν παρά στο να αποκαταστήσουν κριτικά, όπως γίνεται συνήθως σε κριτικές εκδόσεις, λέξεις ή φράσεις στο εκδιδόμενο κείμενο, αλλά και να οδηγηθούν σε μορφές τμημάτων κειμένου αντλώντας από τις ποικίλες παραλλαγές ή με στήριγμα σ' αυτές. Σε παρόμοιους σκοπούς απέβλεψαν και άλλες προσπάθειες για μια καλύτερη οργάνωση των σολωμικών καταλοίπων. Εννοώ δημοσιεύματα, καθαρώς ή μη καθαρώς εκδοτικά, μελετητών όπως της Ελένης Τσαντσάνογλου, του Γ. Κεχαγιόγλου, του Δ. Ν. Μαρωνίτη και άλλων¹⁹. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στο εκδοτικό πρόβλημα των σολωμικών ποιημάτων παρουσίασε η Ελένη Τσαντσάνογλου²⁰. Η ίδια²¹ παρατηρεί ότι «η συστηματική εξέταση κάποιων από τα αυτόγραφα τετράδια του ποιητή έδειξε πια καθαρά πως δεν επιτρέπεται να επαναπαυόμαστε στα κείμενα της έκδοσης Πολυλά». Πρβ. και όσα η ίδια ερευνήτρια σημειώνει σχετικά με τη «Φαρμακωμένη στον Άδη» στην έκδοση Πολυλά στο βιβλίο της «Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού», 1982, σ. 309 κ.ε. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η Τσαντσάνογλου υποστήριζε την ανάγκη (σχετικά πάντα με τα ανολοκλήρωτα έργα του Σολωμού) «να εκδοθούν πρώτα αναλυτικά και έπειτα με βάση την εικόνα της αναλυτικής έκδοσης να προταθεί το κείμενο που θα συμπεριληφθεί σε μια χρηστική έκδοση των έργων του ποιητή». Με τις απόψεις αυτές βρισκόμαστε οπωσδήποτε μακριά από τις πρωταρχικές απόψεις του Λίνου Πολίτη, όμως και πάλι δε γίνεται λόγος για «κριτική», αλλ' απλώς για «χρηστική» έκδοση. Πάντως αναρωτιέμαι γιατί η «αναλυτική έκδοση» δεν είναι «κριτική». Και από το άλλο μέρος διαβλέπω κάποια αβεβαιότητα και ενδιάθετη τάλαντευση στη σύλληψη του πραγματικού νοήματος των όρων «χρηστική έκδοση» και «κριτική έκδοση». Νομίζω ότι όπως η «αναλυτική» έτσι και η «χρηστική έκδοση» είναι και αυτή κριτική έκδοση (προπαντός βέβαια η πρώτη) αφού επιστρατεύεται και για τις δύο η «κρίση» του φιλολόγου-εκδότη. Σήμερα αποκτούμε την επιβλητική έκδοση που παρασκεύασε ο Αλεξίου, του οποίου γνωστά είναι και άλλα προηγούμενα σολωμικά μελετήματα. Ας δούμε την έκδοση αυτή από κοντύτερα.

Ο Αλεξίου εκτιμά ιδιαίτερα την προσφορά του Πολίτη με τη δημοσίευση των «Αυτογράφων» του Σολωμού, που αισθητά βέβαια τον βοήθησαν στο έργο του. Όμως, παράλληλα με το εγχείρημα που με θαυμαστό θάρρος ανέλαβε και με ολοκληρωμένο φιλολογικό εξοπλισμό πραγματοποίησε, έδειξε ότι πράγματι ήταν δυνατή μια κριτική έκδοση των σολωμικών ποιημάτων. Μπόρεσε με την έκδοσή του να αποκαταστήσει κριτικά και παράλληλα να ανασυγκροτήσει ένα

19. Βλ. και όσα σε σχέση με το θέμα αυτό παρατηρούνται και στο «Γστερόγραφο» του δημοσιεύματος αυτού.

20. *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Τα αυτόγραφα τετράδια Ζακύνθου*, αρ. 11, *Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σσ. 166-72.

21. Δ. Σολωμού, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος*, 1991, σ. ιδ'.

μέρος τουλάχιστον του σολωμικού έργου προσφέροντας μια εξαιρετικά φροντισμένη έκδοση. Αυτά σε γενικές γραμμές.

Ο Αλεξίου δεν εκδίδει το σύνολο των έργων —ολοκληρωμένων και ανολοκληρωτων— του Σολωμού. Αφήνει έξω από την έκδοσή του τα «μετριότατα», όπως τα χαρακτηρίζει, βουκολικά, καθώς και τα νεανικά ερωτικά. Είναι φανερό ότι προβάλλει απόλυτα παρασκευασμένος και απόψεις παλαιότερων ερευνητών να συζητήσει και στίχους και ποιήματα να αξιολογήσει. Είχα παρατηρήσει στη μελέτη μου για τα εκδοτικά προβλήματα του σολωμικού έργου²² ότι ο μελλοντικός εκδότης του Σολωμού οφείλει να αντικρίσει ορισμένα τουλάχιστον από τα σολωμικά ποιήματα όχι στατικά, αλλά δυναμικά· δηλαδή με βάση τα πρώτα ξεκινήματα για τη συγκρότηση του κάθε ποιήματος, καθώς και τις κατοπινές μορφικές εξελίξεις τους. Το πιστεύει και το πραγματοποιεί ο νέος εκδότης. Όχι μόνο διαπιστώνει (σ. 15) ότι «η επεξεργασία των “Αυτογράφων” στις μέρες μας με μέθοδο διαφορετική από εκείνη του Πολυλά εκμέρους νηφάλιων μελετητών έδωσε πολύτιμα εργαλεία για την κατανόηση του τρόπου εργασίας του Σολωμού», αλλά και για τη μέθοδο Πολυλά παρατηρεί (σ. 16) ότι με «τη συγκόλληση προφανώς άσχετων μεταξύ τους αποσπασμάτων και στίχων «δε στάθηκε επιτυχημένη». Αλλά και αυτή ακόμα η μέθοδος «δεν εφαρμόστηκε πάντα από τον πρώτο εκδότη του Σολωμού κατά τον ίδιο τρόπο». Με αφορμή εξάλλου την πράγματι υπερβολική επιφύλαξη του Πολίτη²³ ότι οι νεότεροι εκδότες δεν έχουν το πλεονέκτημα του Πολυλά, που έζησε από κοντά το Σολωμό, σωστά παρατηρεί ο νέος εκδότης (σ. 15) πως εκδίδουμε σήμερα ικανοποιητικά και Κορνάρο και Ρωμανό με μόνη την εξοικείωση με το έργο τους και όχι με τη ζωή των ποιητών αυτών. Καλό μάλιστα από το άλλο μέρος θα ήταν να υπογραμμίζοταν από το νέο εκδότη η αντίφαση που προβάλλει μέσα από τις απόψεις του Πολίτη²⁴ από το ένα μέρος να μη δέχεται ότι μπορεί να υπάρξει κριτική έκδοση των σολωμικών ποιημάτων και από το άλλο να δέχεται ότι «μπορεί ... αργότερα πάνω στη βάση της πανομοιότυπης έκδοσης να βγει μια έκδοση διαφορετική από του Πολυλά». Σωστά παράλληλα παρατηρεί ο νέος εκδότης (σ. 22) ότι δεν είναι «οριστική» η έκδοσή του στο σύνολό της, αλλά οπωσδήποτε είναι ως προς επιμέρους εκδιδόμενα κείμενα. Και είναι φυσικό να μην είναι ως προς όλα τα κείμενα που εκδίδει οριστική η έκδοση Αλεξίου. Γίνεται πάντως προσπάθεια τοποθέτησης αποσπασμάτων εκεί που κατά τη γνώμη του εκδότη θα είχαν τη λογική θέση τους. Σε τέτοιες φιλολογικές προσπάθειες και προτάσεις χωρεί αντίλογος. Γι' αυτό και οι σχετικές απόψεις πρέπει να διατυπώνονται περισσότερο ως προτάσεις και λιγότερο ως τελειωτικές λύσεις και ως οριστικά συμπε-

22. Ε. Κριαράς, «Εκδοτικά ζητήματα», σ. 63.

23. Λίνος Πολίτης, *Γύρω από το Σολωμό*, σσ. 22-23.

24. *Αυτόθι*, σσ. 26-7.

ράσματα. Είναι οπωσδήποτε λυπηρό που χρειάστηκαν πολλά χρόνια από τότε που ανακινήθηκε ζήτημα έκδοσης του συνολικού σολωμικού έργου για να αποκτήσουμε μια κατάλληλα δουλεμένη έκδοση που να αποτείνεται και στο ευρύτερο σκεπτόμενο κοινό και στους ειδικούς μελετητές του Σολωμού.

Σχετικά τώρα με την απήχηση του σολωμικού έργου στη νεοελληνική πνευματική ζωή των χρόνων του και γενικότερα του περασμένου αιώνα ο Πολίτης είχε υποστηρίξει²⁵ ότι ο ποιητής ήταν γενικά αναγνωρισμένος στην εποχή του. Αντίθετα στη μελέτη μου για το βίο και το έργο του Σολωμού²⁶ υποστηρίζεται ότι το ελληνικό κοινό «έμεινε εντελώς μακριά από το έργο του Σολωμού». Ο Αλεξίου συμφωνεί με τη δεύτερη αυτή άποψη, καθώς και άλλοι μελετητές του Σολωμού. Μάλιστα προσθέτει (σ. 166) ότι από την πλευρά των καθαρολόγων δεν αποτελούσε επιχείρημα το αδιαμόρφωτο της γλώσσας του Σολωμού. Και ο ίδιος ο ποιητής και ο κύκλος του είχαν πράγματι συνείδηση του ότι τα νέα ελληνικά ως γλώσσα λογοτεχνική ήταν ακόμα αδιαμόρφωτη.

2. Η εκδοτική τακτική Πολυλά

Παρατηρώ και υπογραμμίζω ότι σε πάμπολλα σημεία ο Αλεξίου απομακρύνεται από τις απόψεις του Πολυλά (εκδοτικές και άλλες)· κι αυτό τον τοποθετεί και μακριά από πολλές απόψεις του Πολίτη, που διακατεχόταν από μίαν υπερβολική πίστη στις απόψεις του Πολυλά για το σολωμικό έργο, καθώς και στην τεχνική με την οποία παρουσίασε το έργο του Σολωμού. Ο νέος εκδότης, γενικά μιλώντας για τη δική του στάση απέναντι στον Πολυλά, τη χαρακτηρίζει «κριτική», όχι όμως και «απορριπτική» (σ. 14). Από όσα θα ακολουθήσουν θα φανεί, νομίζω, ότι η στάση του Αλεξίου στην πραγματικότητα δεν είναι απλώς κριτική, αλλά μάλλον απορριπτική²⁷.

Εν πρώτοις ο νέος εκδότης βλέπει το αποτέλεσμα στην έκδοση Πολυλά «άνισο» (σ. 16). Διαφορετικά εκδίδεται ο «Πόρφυρας», διαφορετικά οι «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», με άλλο τρόπο ο «Κρητικός». Και τα ίδια τα «Προλεγόμενα» του Πολυλά χαρακτηρίζονται ως «άνισα» από το νέο εκδότη, καθώς διαπιστώνει σ' αυτά αντιφάσεις.

Πώς αντικρίζει ο Αλεξίου το θέμα των παραλλαγών; Στη μελέτη μου του 1948, που τη μνημόνευσα και προηγουμένως, παρατηρούσα ότι τον αγώνα του Σολωμού για την τέλεια έκφραση δεν τον συλλαμβάνομε αν παρατάξομε τα κείμενα των διάφορων χειρογράφων, όπως είχε κάμει ο Πολίτης στη μελέτη του

25. Αυτόθι, σ. 276 κ.ε.

26. Ε. Κριαράς, *Σολωμός*, 1959, σ. 136.

27. Ποιο θα ήταν το έργο ενός νέου εκδότη του Σολωμού έχω σημειώσει στο άρθρο μου του 1948 «Εκδοτικά ζητήματα», σ. 62 κ.ε.

του 1938²⁸, αλλά αν δώσουμε την κατάλληλη θέση στις διάφορες γραφές ή παραλλαγές του κάθε ποιήματος με τον αντικειμενικό σκοπό να οδηγηθούμε στις μορφές που τελικά ικανοποιούσαν το Σολωμό. Πράγματι ο νέος εκδότης, καθώς ο ίδιος ρητά ομολογεί (σ. 14) παραλείπει τον όγκο των παραλλαγών, που, αν και δείχνουν τον αγώνα του Σολωμού, ωστόσο διαταράσσουν την προβολή των «λυρικών ενοτήτων».

Εξάλλου ο νέος εκδότης δε δέχεται χωρίς επιφυλάξεις την αποσπασματικότητα, που ιδιαίτερα την είχε υπογραμμίσει η έκδοση Πολυλά. Παρ' όλο τούτο καμιά φορά ο Πολυλάς συγκολλά προφανώς άσχετα μεταξύ τους αποσπάσματα και στίχους άσχετους, ακόμη και στις περιπτώσεις που εμείς σήμερα από τα «Αυτόγραφα Έργα» ξέρομε ότι συνυπάρχουν²⁹. Αντίθετα παραλείπεται η σύνδεση από τον Πολυλά τμημάτων ποιητικών με τα ιταλικά σχεδιάσματα. Ο νέος εκδότης το πραγματοποιεί. Δίνει στη δημοσιότητα ιταλικά σχεδιάσματα ορισμένων έργων μαζί με τα αντίστοιχα ελληνικά —αντίθετα μάλιστα από ό,τι είχε κάμει και ο Πολίτης, στην έκδοση του οποίου δε γίνεται η σύνδεση καθώς αντίστοιχα τοποθετούνται σε ξεχωριστούς τόμους της έκδοσής του των «Απάντων» (Α', Β'). Ο νέος εκδότης, όπως ήταν φυσικό, σε ορισμένες περιπτώσεις δέχτηκε και διορθώσεις μεταγενέστερων μελετητών. Υπογραμμίζει επίσης (πρβ. σ. 18) ότι με την έκδοσή του τα «Δύο Αδέλφια» και η «Τρελή μάνα» («μαρτυρημένα κι αυτοτελή ποιήματα προ του 1822») δεν εκδίδονται απ' αυτόν ως μέρη του αποσπασματικού «Λάμπρου», όπως κάνει και ο Πολυλάς και ο Πολίτης.

Ο Πολυλάς δεν εδημοσίευσε το ιταλικό πεζό σχεδιάσμα του «Πόρφυρα». Χαρακτηριστικό είναι ότι ο νέος εκδότης στον πρόλογό του παρατηρεί (σ. 18) ότι τη μέθοδό του ο Πολυλάς δεν την εφάρμοσε πάντοτε κατά τον ίδιο τρόπο. Με τη νέα έκδοση —σημειώνω— έχομε τον «Πόρφυρα» με ολοκληρωμένο το νόημά του. Ορισμένα σολωμικά σχεδιάσματα δεν τα θεώρησε ο Πολυλάς δημοσιεύσιμα. Όμως με βάση τώρα ιταλικά σχεδιάσματα δίνονται τμήματα που παραλείφθηκαν από ποιήματα του Σολωμού στην έκδοση Πολυλά³⁰. Ο τελευταίος αυτός δεν εκδίδει τη «Γυναίκα της Ζάκυθος», όπως και αλλού είπα, κάτω από την επήρεια του Δημήτριου Σολωμού.

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι τμήματα ποιημάτων που παραλείφθηκαν από τον Πολυλά δόθηκαν από τον Αλεξίου με τη βοήθεια των ιταλικών σχεδιασμάτων. Ακόμα παρατηρεί τούτο ο Αλεξίου: δε μνημονεύεται στα «Προλεγόμενα» η επίδραση στο Σολωμό της κρητικής ποίησης. Εδώ θα μπορούσε κανείς να αντείπει ότι ο Πολυλάς δε μελετούσε κατά βάθος τις επιδράσεις που είχε δεχτεί το σολωμικό έργο. Εκείνο που είναι σοβαρό είναι τούτο: στην κρίση του

28. *Νέα Εστία* 23 (1938) 807-10.

29. *Διονυσίου Σολωμού. Ποιήματα και πεζά*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου, σ. 16.

30. *Αυτόθι*, σ. 18.

ο Πολυλάς αποσιωπά κείμενα όπως η «Γυναίκα της Ζάκυθος» του Σολωμού και η «Τρίχα»³¹. Διαταράσσει ακόμα τη χρονολογική σειρά της σολωμικής ποιητικής δημιουργίας. Αγνόησε κρίσεις του ποιητή για χρονολογημένα έργα του και επομένως τα δημοσίευσε χωρίς μνεία των κρίσεων αυτών³². Πρόκειται ειδικώς για το ποίημα «Εις το λόρδο Μπάιρον». Οι κρίσεις αυτές δείχνουν την εξέλιξη των ποιητικών τάσεων του Σολωμού.

Νομίζω ότι μετά τις παραπάνω διαπιστώσεις δικαιούται κανείς να διερωτηθεί γιατί ο νέος εκδότης δε χαρακτηρίζει τον εαυτό του μάλλον απορριπτικό, αλλά απλώς κριτική τη στάση του απέναντι στην εκδοτική μέθοδο του Πολυλά. Φυσικά μπορεί κανείς και να απορρίπτει τη μέθοδο Πολυλά, αλλά και να τον ευγνωμονεί γιατί πολλά διέσωσε και σε πολλά στάθηκε χρήσιμη η δική του αντιμετώπιση.

3. Οι «Εισαγωγές» του εκδότη

Θα ξενίσει ίσως μερικούς το γεγονός ότι τα σχόλια και οι παρατηρήσεις του εκδότη με αφορμή τα εκδιδόμενα κείμενα δεν τοποθετούνται μετά την καταχώριση των κειμένων, αλλά προηγούνται. Καθώς μάλιστα τα κείμενα δημοσιεύονται ως επί το πλείστον κατά κατηγορίες με συγκέντρωση των κάπως συγγενικών στην ίδια κατηγορία και ομαδικά —ορισμένα μόνο παρουσιάζονται μεμονωμένα— παρέχεται από μια εισαγωγή για την κάθε ομάδα ή για κάθε μεμονωμένο κείμενο. Τη γενική πραγματικά Εισαγωγή στο βιβλίο ο εκδότης τη χαρακτηρίζει «Πρόλογο». Νομίζω ότι η τακτική του ως προς τις εισαγωγές και την τοποθέτησή τους δικαιολογείται από τον ίδιο το χαρακτήρα αυτών των Εισαγωγών. Πράγματι οι Εισαγωγές δεν περιλαμβάνουν μόνο κριτικά και ερμηνευτικά σχόλια στα εκδιδόμενα κείμενα. Ο εκδότης τούς έδωσε γενικότερο χαρακτήρα, γενικότερο προορισμό. (Σημειώνω ότι οι εισαγωγές κατέχουν κάτι παραπάνω από το ένα τρίτο των σελίδων του τόμου).

Περιέχουν βέβαια οι Εισαγωγές αυτές πρωταρχικά αναλύσεις, καμιά φορά εκτενείς, του θέματος των ποιημάτων. Αλλά και συχνά παίρνουν το χαρακτήρα πρόσθετης γενικότερης και λίγο-πολύ εξαντλητικής μελέτης με στοιχεία γραμματολογίας, γενικής ιστορίας, κλπ., για το κείμενο ή τα κείμενα στα οποία αναφέρονται. Θα έλεγα μάλιστα, από άποψη δομής των τόμων, ότι καμιά φορά με τους εκτενείς πληροφοριακούς σχολιασμούς στον ιστορικό και τον κοινωνικό χώρο οδηγούμαστε σε κάποιον υπερπληροφορισμό, σε κάποιον υπερχολιασμό προσώπων και πραγμάτων. Όμως οπωσδήποτε στο ενεργητικό του σχολιαστή πρέπει να τοποθετηθεί η φροντίδα του ώστε η κάθε εισαγωγή στο καθαυτό κεί-

31. Αυτόθι, σ. 17.

32. Αυτόθι, σ. 17.

μενό της (εξαιρώ τις σημειώσεις της Εισαγωγής) να διαθέτει επιμέρους δομική διάταξη που δε στενοχωρεί τον αναγνώστη. Χαρακτηρίζει την τακτική του νέου εκδότη, μολονότι η περίπτωση δεν είναι συχνή, το ότι σχολιάζοντας την «Ωδή στη Σελήνη» του Σολωμού, όταν μνημονεύεται ο τυφλός βάρδος Ossian, θεωρεί σκόπιμο να μιλήσει εκτενέστερα κατατοπίζοντας τον αναγνώστη του στο ποιος ήταν αυτός ο τυφλός βάρδος και να παραπέμψει μάλιστα και στη σχετική νεοελληνική βιβλιογραφία. Καθώς έτσι συνέλαβε το ρόλο των εισαγωγών ο εκδότης, μιλώντας στην οικεία εισαγωγή για το καθένα από τα ποιήματα που τον απασχολούν, αναφέρεται σε ποικίλες απόψεις προηγούμενων ερευνητών, που τις συζητάει με άνεση. Ασχολούμενος λ.χ. με τον «Ύμνο» κρίνει σκόπιμο να μνημονεύσει (σ. 86) κρίσεις του Μουστοξύδη και του Σπυρίδωνος Τρικούπη, καθώς και άλλων μελετητών, πράγμα που δε θα ήταν εύκολο να γίνει αν τα σχόλια ακολουθούσαν το κάθε ποίημα και δεν τοποθετούνταν σε μια γενικότερη εισαγωγή. Θεωρώ γι' αυτό πρόσφορη τη λύση που βρήκε στο ζήτημα ο εκδότης.

Ότι απαραίτητη καμιά φορά στάθηκε η κριτική αντιμετώπιση και μεμονωμένων στίχων ή και μεμονωμένων γραφών σε σολωμικά ποιήματα δείχνουν οι κριτικές παρατηρήσεις του Αλεξίου στο ποίημα στο λόρδο Μπάιρον (σ. 87). Στο σημείο αυτό δικαιολογημένα παρατηρεί: «Γενικά η αναφήλαψη στον “Ύμνο” και τον Μπάιρον έδειξε ότι υπάρχουν λεπτές αποχρώσεις που διαφεύγουν στον συνηθισμένο εκδοτικό εφησυχασμό γύρω από αυτά τα δυο ελάχιστα συζητημένα από κριτική άποψη έργα του Σολωμού»³³.

4. Τα επιμέρους

Αν έρθομε τώρα σε λεπτομερειακότερες παρατηρήσεις του Αλεξίου, θα δούμε ότι διαφωνεί με τον Πολίτη όταν εκείνος υποστηρίζει ορισμένο νόημα ή και τη σκοτεινότητα καμιά φορά ορισμένων ποιημάτων. Διδακτική από το άλλο μέρος είναι η τακτική του νέου εκδότη καθώς παρακολουθεί μοτίβα της σολωμικής ποίησης, λ.χ. το μακάβριο στοιχείο, συνδέοντας καμιά φορά ένα ποίημα με ένα άλλο. Δεν παραλείπει ακόμη, όταν υπάρχει περίπτωση, να συνδέσει σολωμικά ποιήματα με άλλα ξένων λογοτεχνών. Κρίνει εξάλλου χωρίς υπερβολή τη «Φαρμακωμένη» και για τον «Πόθο» διατυπώνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις³⁴.

Με την ευκαιρία του «Ύμνου» γίνεται λόγος για τις αλληπάλληλες δημοσιεύσεις του, καθώς και για τις αντιδράσεις που προκάλεσε (σ. 85). Ιδιαίτερα

33. Ας προσθέσω με την ευκαιρία τούτο: ότι η άποψη περί εφησυχασμού θα μπορούσε να ισχύει σχετικά με την προ-επιστημονική ατμόσφαιρα γύρω από τις σολωμικές αναζητήσεις πριν από το 1945. Μεταπολεμικά πράγματι αρχίζει να καλλιεργείται ένα πνεύμα επιστημονικότερου αντικρίματος του σολωμικού έργου.

34. Διονυσίου Σολωμού. Ποιήματα και πεζά, επιμέλεια Στ. Αλεξίου, σ. 38 κ.ε.

υπογραμμίζει ο Αλεξίου ότι ειδικά στην περίοδο που προηγείται από τον «Ύμνο» ο γενικός ενθουσιασμός για την Επανάσταση είχε συνεπάρει και δραστηριοποιήσει το Σολωμό. Το αντίθετο, υποστηρίζει, του συμβαίνει με την αποτελμάτωση και την απογοήτευση της οθωνικής περιόδου. Ο Αλεξίου καταχωρίζει βέβαια και καθαρά κριτικά σχόλια στις Εισαγωγές του. Για δύο μάλιστα ποιήματα, τον «Ύμνο» και το «Μπάιρον» προχωρεί (σ. 91) σε διαπιστώσεις και παρατηρήσεις που μάταια θα αναζητήσαμε σε παλαιότερους ερευνητές.

Σχετικά τώρα με τον «Κρητικό» παρατηρεί ότι η πληρέστερη υποστήριξη μιας φιλοσοφικής ερμηνείας της «Φεγγαροντυμένης» (σσ. 211-2) δόθηκε από τον Ερατοσθένη Καφωμένο, μολονότι δεν παραλείπει να διατυπώσει ορισμένες επιμέρους αντιρρήσεις του. Ειδικότερα για το ποίημα αυτό διατυπώνει λεπτομερέστερες αντιρρήσεις, που δείχνουν πόσο αποκλίνει από την έκδοση Πολυλά (σ. 220 κ.ε.). Για τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» (σ. 253) υπογραμμίζει πόσο το ποίημα βρίσκεται σε επαφή με την πραγματικότητα καθώς δείχνουν τα ιστορικά δεδομένα, που και τα αναλύει όσο χρειάζεται. Σχετικά τώρα με τη «Γυναίκα της Ζάχυθος» διαφωνεί (σ. 478, σημ. 60) προς την άποψη του Πολίτη ότι η «Γυναίκα της Ζάχυθος» «γράφτηκε για να απαλλαγεί μια και καλή ο Σολωμός από το φόρο που έπρεπε να πληρώσει προς την εποχή του».

Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, ο Αλεξίου ιδιαίτερα εκτιμά το «Διάλογο». Κρίνει μάλιστα όπως ταιριάζει απόψεις καθαρολόγων που αρνήθηκαν τη γνησιότητα του «Διαλόγου» (σσ. 522, 523). Η έκδοσή του διαφέρει από εκείνην του Πολίτη και σε ουσιωδέστερα και σε λιγότερο σημαντικά.

Ύστερα από μια λεπτομερέστατη ανάλυση και σχολαστικό σχολιασμό του «Διαλόγου» (σ. 521) προχωρεί ο Αλεξίου σε γενικότερους χαρακτηρισμούς για το κείμενο, που ιδιαίτερα φυσικά το εκτιμά ο νέος εκδότης. Βέβαια θίγονται πολλές πλευρές του γλωσσικού ζητήματος στο «Διάλογο». Όμως υπερβολική κρίνω την άποψη που διατυπώνει ο Αλεξίου ότι το κείμενο «καλύπτει όλες τις πτυχές του ζητήματος» (σ. 521). Υπερβολική είναι και η άλλη άποψη, έστω και αν δε διατυπώνεται κατηγορηματικά: ο Αλεξίου γράφει (σ. 522) ότι «είναι ζήτημα αν οι νεότεροι δημοτικιστές (εκτός από τους γαλλισμούς της καθαρεύουσας που επεσήμανε ο Ψυχάρης) πρόσθεσαν άλλα επιχειρήματα στο γλωσσικόν αγώνα της εποχής τους». Η επιχειρηματολογία του Ψυχάρη ασφαλώς δεν μπορεί να παραμεριστεί με μόνη την υπογράμμιση της εσφαλμένης ασφαλώς τακτικής του ως προς τη στατιστική έρευνα δημοτικών τύπων σε παλαιότερα κείμενα. Ο André Mirambel ασχολούμενος σε σύντομο άρθρο του (1954)³⁵ με τον Ψυχάρη και τη συμβολή του στο γλωσσικό ζήτημα διαστέλλει την προσφορά του από εκείνην του Σολωμού. Ο ποιητής λύνει (και στην πράξη) το ζήτημα στο χώρο της ποίησης· ο Ψυχάρης με αφετηρία τη γλωσσολογία της εποχής του

35. *Νέα Εστία*, τεύχ. 644 (1.5.1954) 597-9.

αντιμετωπίζει το ζήτημα στο χώρο της πεζογραφίας. Ο Σολωμός, προσθέτω, έδωσε ένα λαμπρό παράδειγμα, που όμως ενμέρει μόνο ακολουθήθηκε· ο Ψυχάρης έδωσε τον εαυτό του σε ένα μακρόν αγώνα, που τελικά δικαιώθηκε³⁶. Τώρα το πρόβλημα των πηγών από όπου αντλεί τα επιχειρήματά του ο Σολωμός στο «Διάλογο» απασχόλησε ήδη ορισμένους μελετητές, θα απασχολήσει στο μέλλον ασφαλώς και άλλους. Ο Αλεξίου ασχολείται και με ζητήματα εντελώς λεπτομερειακά ως προς ορισμένους γλωσσικούς τύπους του κειμένου. Αποκαθιστά ακόμα μέσα στο κείμενο και χωρία που τα είχε παραλείψει ο Πολυλάς εντελώς αδικαιολόγητα. Ο Αλεξίου δέχεται την πολύ πιθανή ερμηνεία του χωρίου που πρότεινε ο Φαίδων Μπουμπουλίδης³⁷. Δικαιολογεί και ορισμένες αποκλίσεις του κειμένου που εκδίδει από την έκδοση Πολίτη (σ. 525 κ.ε.). Θα πρόσθετα τελικά και τούτο, που απασχολεί τον Αλεξίου (υποσημ. 24 της σ. 22). Αφορά την απάντηση του Σολωμού στο Monti σε μια συζήτησή τους ότι πρέπει «πρώτα με δύναμη να συλλάβει ο νους κι έπειτα η καρδιά θερμά να αισθανθεί ό,τι ο νους εσυνέλαβε», στην οποία απάντηση δόθηκε από μελετητές του Σολωμού μεγαλύτερο βάρος απ' ό,τι είχε στην πραγματικότητα. Ο Αλεξίου δέχεται (σσ. 23-4) την ερμηνεία που και εγώ έδωσα στην απάντηση στο βιβλίο μου για το Σολωμό (σσ. 23-24)· ερμηνεία που και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος είχε δεχτεί αρκετά αργότερα. Η σωστή ερμηνεία είναι: «όταν ερμηνεύει κανείς ένα κείμενο, πρέπει πρώτα να συλλάβει ο νους την ιδέα και κατόπιν θα το χαρεί η καρδιά».

Χρειάζεται, νομίζω, εδώ μια ακροτελεύτια, όχι όμως ασήμαντη, νομίζω, παρατήρηση. Παίρνω αφορμή από σχόλια που αναφέρονται στην έκδοση της «Τρίχας» από τον Πολίτη. Ο Αλεξίου συστηματικά εδώ ελέγχει πολλά σημεία από την έκδοση του κειμένου στο Β' τόμο των «Απάντων Σολωμού», ενώ παράλληλα διορθώνει προφανή σφάλματα. Ο Αλεξίου στηρίζεται βέβαια και εδώ, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, στις διάφορες παραλλαγές που μας διασώζουν τα κείμενα. Δικαιούται όμως κανείς εδώ να αναρωτηθεί, όπως και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις, μήπως ο εκδότης τελικά προβάλλει δικές του μορφές κειμένου. Ο ίδιος ο εκδότης, αφού υπογραμμίζει ότι αξιοποίησε όλες τις παραλλαγές, παρατηρεί (σ. 429): «Το ίδιο θα έκανε και ο Σολωμός: δεν θα τις

36. Για την επιστημονική θεμελίωση του δημοτικιστικού κινήματος από τον Ψυχάρη βλ. Α. Mirambel, «La doctrine linguistique de Jean Psichari», *Nouvelle Clío* 3, τεύχ. 1 (1951) 78-104· του ίδιου το μνημονευμένο πιο πάνω (σημ. 31) άρθρο της *Νέας Εστίας* (1954)· Ε. Κριαράς, «Ο γλωσσολόγος Ψυχάρης», στο βιβλίο του: *Ψυχάρης. Ιδέες - Αγώνες - Ο άνθρωπος*, β' έκδ., Αθήνα [1981], σσ. 173-185, όπου αναδημοσιεύεται ομιλία του του 1979 από το τεύχος *Hommage à Jean Psichari en commémoration du cinquantenaire de sa mort - Στα πενήντάχρονα από το θάνατό του*, Αθήνα [1979], και Γ. Μπαμπινιώτης, «Εκατό χρόνια από το "Γαξίδι" του Ψυχάρη», *Νέα Εστία* 124 (1988) 806-19, αναδημοσιευμένο πρόσφατα στο βιβλίο του: *Ελληνική γλώσσα. Παρελθόν - παρόν - μέλλον*, Αθήνα 1994, σσ. 77-166, βλ. ιδίως σ. 84 κ.ε., καθώς και σ. 99.

37. Φ. Μπουμπουλίδης, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, 1978, σσ. 14-16.

δημοσίευε χωριστά, ούτε θα περιοριζόταν στις τελευταίες σελίδες του χειρογράφου του. Είναι παραλλαγές του ίδιου κειμένου. Τα λεγόμενα “αρχαιότερα σχεδιάσματα” (κατά τον περιέργο όρο του Πολυλά, σαν να ανήκουν σε άλλον αιώνα) απέχουν από τα υπόλοιπα λίγες μέρες ή ώρες». Όμως, θα απαντούσε κανείς, νόμιμη επιδίωξη του κριτικού εκδότη δεν είναι να υποκαταστήσει τον ποιητή, αλλά να αποκαταστήσει πιθανώς εκείνο που έγραψε ο ποιητής και όχι εκείνο που θα έγραφε. Ο κριτικός εκδότης δε δικαιούται να είναι τόσο τολμηρός επιδιώκοντας την αποκατάσταση του κειμένου. Η παρατήρησή μου αυτή έχει γενικότερη ισχύ και αφορά πολλές περιπτώσεις μέσα στην έκδοση Αλεξίου.

Η μελλοντική αντικειμενική, κατά το δυνατόν, αντιμετώπιση της τακτικής που ακολούθησε ο Αλεξίου εκδίδοντας Σολωμό θα δείξει σε ποιο βαθμό η επιτυχία του είναι αναμφισβήτητη. Νομίζω ότι η βαθιά συναίσθηση ακριβώς του προβλήματος από το νέο εκδότη τον οδήγησε να εκδώσει και να παρουσιάσει όχι όλη ανεξαιρέτα τη σολωμική παραγωγή, αλλά μέρος απ’ αυτήν· τα κείμενα εκείνα που θα χαρακτηρίζονταν ολοκληρωμένα, καθώς και πληρέστερα αποσπάσματα. Όμως τα ζητήματα αυτά απαιτούν λεπτομερέστερη και εξαντλητική εξέταση — πράγμα που δεν επιχειρείται στο δικό μου δημοσίευμα³⁸.

Προκειμένου για τη «Γυναίκα της Ζάκυθος» ο εκδότης έχει την άποψη ότι το κείμενο ήταν ένα, μολοντί παρουσιάζονται τρία στάδια επεξεργασίας του. Σε αυτό το κείμενο έκανε ο Σολωμός κατά τον Αλεξίου τις τροποποιήσεις του. Ο νέος εκδότης πάντα νομίζει ότι είναι δύσκολο να μην αναμιχθούν από τον κάθε εκδότη οι επεξεργασίες του Σολωμού. Αλλά και εδώ, προσθέτομε εμείς, είναι ο κίνδυνος να προβάλλομε ως λύσεις του Σολωμού λύσεις που πηγάζουν από τη δική μας φιλολογική δραστηριότητα.

Ο Αλεξίου αντιμετωπίζει προηγούμενες εκδοτικές προσπάθειες στο χώρο της «Γυναίκας της Ζάκυθος»: του Γ. Π. Σαββίδη, της Ελένης Τσαντσάνογλου, του Λίνου Πολίτη. Από την τακτική που ακολούθησε λ.χ. η Τσαντσάνογλου, που, καθώς η ίδια ομολογεί, «συγκροτεί το κείμενο αναγκαστικά με συρραφή» ή «εντάσσει στο κείμενο το σχετικό στοχασμό», διαπιστώνει, σωστά νομίζω, ο Αλεξίου αναγκαστική αδυναμία των εκδοτών να μείνουν στο γράμμα των «αυτογράφων». Γι’ αυτό, εννοείται, και ο Αλεξίου προχωρεί ζητώντας βοήθεια από την ποικιλία των παραλλαγών για να καταλήξει στη δική του λύση. Μήπως όμως, ρωτάμε πάλι, η λύση αυτή δεν είναι ικανοποιητική, καθώς δεν πείθει ότι πράγματι αυτή δέχτηκε ο Σολωμός, μια και δεν είναι μαρτυρημένο ότι τη δέχτηκε; Το συμπέρασμά μου είναι ότι οι εκδότες κάποτε προχωρούν πέραν του δέοντος στην ανασυγκρότηση και την αποκατάσταση. Προχωρούν δηλ. στην «ανασυγκρότηση» κάποιου αντικειμένου που δεν είχε ποτέ «συγκροτηθεί». Η κριτική λοιπόν αντιμετώπιση πρέπει να γίνεται με μεγάλο δισταγμό και με μεγάλη επιφύλα-

38. Βλ. «Υστερόγραφο» του άρθρου τούτου.

κτικότητα ώστε να μην οδηγηθούμε σε «νεότευκτες δικές μας κατασκευές». Εδώ πράγματι εντοπίζεται με όλες τις δυσκολίες του το εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού.

Γενικά θα έλεγα ότι ο Αλεξίου αρνείται ορισμένες λύσεις της Τσαντσάνογλου ως εκδότριας της «Γυναίκας της Ζάκυθος» —για να ξαναγυρίσουμε σ' αυτήν— και συγκεκριμένα την άποψή της για το χρόνο που τοποθετείται το όραμα του ιερομονάχου στη «Γυναίκα». Πάντως και ο Αλεξίου εκδίδοντας και αυτός το κείμενο στηρίζεται στην πρώτη μορφή του κειμένου· «ενσωματώνει» και αυτός τμήματα που κατά τη γνώμη του είχαν εκεί τη λογική τους θέση.

Γεγονός είναι ότι οι φιλόλογοι δε δικαιούνται να σταυρώσουν τα χέρια τους μπροστά στο σολωμικό έργο για μόνο το λόγο ότι βρίσκεται παραδομένο σε εμάς όχι πάντα σε μια οριστική διατύπωση. Είναι επομένως φυσικό —ίσως και μοιραίο— όσοι ασχολούνται με το έργο της έκδοσης ποιητικών ή και πεζών σολωμικών δημιουργημάτων να οδηγούνται από τα ίδια τα πράγματα στην ανάγκη συχνά να «ανασυγκροτούν» κάτι που ποτέ δε «συγκροτήθηκε» οριστικά ή να «εντάσσουν» κείμενα εκεί που δεν είναι βέβαιο ότι τελικά θα τα ενέτασε ο Σολωμός. Ακριβώς γι' αυτό στη δραστηριότητα επιβάλλεται να δεσπόζει μεγάλη δόση δισταγμού και επιφυλακτικότητας. Από το άλλο μέρος είναι απαίτηση του πνευματικού Νεοέλληνα να χαρεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη σολωμική λογοτεχνική παραγωγή. Η πραγματική αυτή ανάγκη δικαιολογεί ως ένα βαθμό προσωπικότερου χαρακτήρα επεμβάσεις των ερευνητών, που είναι φυσικό και μοιραίο να δημιουργούν ενδοφιλολογικές αντιθέσεις και έριδες. Με άλλα λόγια θα μπορούσα να πω ότι είναι αναπόφευκτο κάθε νέα έκδοση σολωμικών ποιημάτων να καθρεφτίζει το πώς μελέτησε και πώς ερμήνευσε ο εκάστοτε εκδότης ιδίως τα μη αυτοτελώς συγκροτημένα και επομένως τα μη απολύτως αυθεντικά (από την άποψη της ολοκλήρωσης) σολωμικά ποιήματα.

Κάτι που θα χρειαζόταν ο αναγνώστης, ακόμα και αν δεν ήταν ειδικός μελετητής, είναι το «ευρετήριο προσώπων» τουλάχιστον, αν όχι και πραγμάτων, που θα ήταν δυσκολότερο ασφαλώς να συγκροτηθεί. Ένα τέτοιο ευρετήριο θα κατόπιζε εύκολα τον αναγνώστη στις γύρω από το σολωμικό έργο απόψεις γνωστών μελετητών, που απόψεις τους συζητούνται καμιά φορά με κάποιο εύρος στο δημοσίευμα.

Μολονότι το γλωσσάριο της έκδοσης είναι σε έκταση περιορισμένο, έχει την ευκαιρία ο εκδότης να επανορθώσει σφάλματα ως προς τη σημασία ή την ερμηνεία ορισμένων σολωμικών εκφράσεων ή λέξεων. Είναι οι περιπτώσεις των παρακάτω λέξεων: *καπνίζω* = «γίνομαι καπνός, εξαφανίζομαι»· *κοπρλόγα* (η) = «έντομο της κοπριάς»· *χρούζω*, για το οποίο μνημονεύονται δείγματα από τη χρήση του· *μπουρίκι* (το) = «σκεύος κυλινδρικό»· *πετροκαλαμήθρα* [γράφει: *-ίθρα*] «πρωτογενής παιδική πυξίς»· *πλεύρα* (η), για το οποίο μνημονεύονται μαρτύρια για τον τύπο· *πανιδιασμένο* (για σπυρί) = «επουλωμένο»· *ραντίδα* (η)

= «ρανίδα» (με μαρτύριο για τον τύπο): σταματάω, όχι σταματίζω, όπως δέχονται άλλοι: *σύνορα*, επίρρ. = «από την άκρη»: *συχνοβγάνω* = «βγάζω συχνά (νερό)», όχι «ξεπλένω»: *φλάρης* = «καθολικός φραγκισκανός καλόγερος»: *φως* = «όραση», «φως κεριού», όχι «λάμπα» (που δεν υπάρχει στην εποχή του Σολωμού). Θα ρωτούσα: γιατί ο εκδότης γράφει *χλωμάδα* αντί του ορθού *χλομάδα*;

5. Τελικό συμπέρασμα

Κλείνοντας κανείς το βιβλίο του Αλεξίου κάνει την ευχάριστη διαπίστωση ότι μέσα στην τελευταία πεντηκονταετία, παράλληλα με την αισθητή πρόοδο και ανάδειξη των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών, σημαντική πρόοδο, όπως ήταν αναμενόμενο, σημείωσαν και οι σολωμικές ειδικότερα σπουδές. Αν κρίνει κανείς και μόνο από την επιλογή σολωμικής βιβλιογραφίας που κατάρτισε και δημοσιεύει (σ. 639 κ.ε.) ο Αλεξίου, θα μείνει ικανοποιημένος από το γεγονός ότι από τους τίτλους της σύντομης αυτής βιβλιογραφίας ένα μέγιστο μέρος δημοσιευμάτων ανάγονται στα τελευταία πενήντα χρόνια (1944-1994). Δώδεκα είναι οι ποικίλες συνολικές εκδόσεις του Σολωμού που αναγράφονται στην εκλογή βιβλιογραφίας και που δεν προέρχονται πάντοτε από ειδικούς επιστήμονες. Γίνονται δεκατρείς με την τωρινή του Αλεξίου. Προέρχονται από συστηματικούς ερευνητές τρεις: του Πολίτη (1948, 1955/1960, 1991), του Τωμαδάκη 1954 (με ανατύπωση και προσθήκες 1959, 1969) και τώρα του Αλεξίου —για να παραλείψω τη δημοσίευση των «Αυτόγραφων Έργων» από τον Πολίτη το 1964. Δε μνημονεύω τις επιμέρους εκδόσεις που έγιναν μέσα στην ίδια περίοδο από ειδικούς μελετητές του εθνικού ποιητή.

Το τελικό μου συμπέρασμα είναι ότι η προσφορά του Αλεξίου στις σολωμικές έρευνες με τη δημοσίευση του τόμου που μας απασχόλησε είναι σημαντική. Ο Αλεξίου συνοψίζει και ολοκληρώνει κατά τον ευτυχέστερο τρόπο τις σολωμικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών. Ας ευχηθούμε στο κοντινό μέλλον να δούμε να εκδίδονται κατά τον καλύτερο τρόπο από τον ίδιο ή από άλλους μελετητές και τα κείμενα εκείνα που δε θεώρησε χρέος του να εκδώσει τώρα ο Αλεξίου. Όταν κινηθεί επαρκώς το ενδιαφέρον της νεότερης φιλολογικής γενεάς, όχι μόνο τα προβλήματα που προβάλλει η σολωμική πνευματική παρακαταθήκη θα αντιμετωπίζονται επιτυχέστερα, αλλά και το έθνος θα γνωρίσει ουσιαστικότερα μια κορυφαία πνευματική και καλλιτεχνική φυσιογνωμία.

Υστερόγραφο

Είχε γραφεί το παραπάνω μελέτημα όταν διάβασα στην «Καθημερινή» (13.8.1994) δημοσίευμα της αξέχαστης συναδέλφου Ελένης Τσαντσάνογλου με το οποίο παρουσιάζει την αναλυτική μέθοδο που εκείνη κυρίως εφάρμοσε μελε-

τώντας το σολωμικό έργο —μια μέθοδο που δεν μπορεί, νομίζω, κανείς να την καταδικάσει, γιατί ασφαλώς προάγει τη μελέτη και την κατανόηση του έργου του εθνικού ποιητή. Αφορμή παίρνει η Τσαντσάνογλου από την αρνητική στάση που τηρεί απέναντι της αναλυτικής αυτής μεθόδου ο νέος εκδότης του Σολωμού. Η Τσαντσάνογλου παράλληλα συζητεί και ελέγχει τη μέθοδο που ακολούθησε ο Αλεξίου εκδίδοντας το Σολωμό. Υπογραμμίζει ότι ο νέος εκδότης ακολουθώντας τη δική του μέθοδο υποστηρίζει ότι πραγματώνει μian εκδοτική τακτική που θα ακολουθούσε —κατά τη γνώμη του φυσικά— ο Σολωμός αν αποφάσιζε ο ίδιος να εκδώσει το ποιητικό του έργο. Όμως πρέπει να παρατηρήσω ότι και η ίδια η Τσαντσάνογλου, καθώς διαπιστώσαμε στο παραπάνω μελέτημα, κατά τα ίδια τα λόγια της «συγκροτεί το κείμενό [της] αναγκαστικά με συρραφή»³⁹.

Όπως ασφαλώς θα έχει διαπιστώσει ο αναγνώστης, και στη δική μου παραπάνω μελέτη διατυπώνεται η παρατήρηση ότι ο Αλεξίου παρουσιάζεται «τολμηρός» αναντίρρητα εκδότης όταν αποφασίζει να εκδώσει και εκδίδει κείμενα «όπως θα τα εξέδιδε», υποστηρίζει, «ο Σολωμός, αν αποφάσιζε την έκδοσή τους». Έχω τη γνώμη ότι, αν θεωρήσομε γενικότερα τα πράγματα, πρέπει να δεχτούμε ότι η προσφορά του βιβλίου του Αλεξίου δεν αναιρείται από μian υπερβολική όντως τάση αποκατάστασης κειμένων που αρκετά συχνά διαπιστώνεται —ούτε ο ίδιος το αρνείται— στην έκδοσή του. Επικίνδυνο, νομίζω, είναι περισσότερο το εκδοτικό απόφθεγμα που, έμμεσα έστω, διατυπώνεται παρά η ίδια, ίσως, η εφαρμογή του στην πράξη. Επικίνδυνο γιατί εφαρμοζόμενο και σε άλλες περιπτώσεις θα οδηγούσε σε αυθαιρεσίες κατά την έκδοση παλαιότερων κειμένων.

Τελικώς είναι, νομίζω, βέβαιο ότι με την έκδοση Αλεξίου έχομε μian ακόμα σοβαρή προσπάθεια προσέγγισης των σολωμικών κειμένων. Ασφαλώς δεν πραγματοποιείται η οριστική έκδοση του σολωμικού έργου —όσο βέβαια μπορεί να είναι οριστική μια κριτική έκδοση παλαιότερου κειμένου. Γι' αυτό και δικαιολογημένη είναι η ευχή μας, οι σημερινοί και οι μελλοντικοί σολωμιστές να συνεχίσουν ή καλύτερα να αναλάβουν προσπάθειες σαν αυτήν που ανέλαβε ο Αλεξίου για να προωθήσουν όσο γίνεται περισσότερο τις σολωμικές έρευνες στον τόπο μας.

Θεσσαλονίκη

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

39. Βλ. σ. 334 της μελέτης αυτής (Τα επιμέρους).